

Ahmad Dallal, *Islam, Science and the Challenge of History*, New Haven & Londra: Yale University Press, 2010, 239 sayfa, ISBN-10: 0300177712.

Hasan Umut*

İslâm bilim tarihi, bin yılı aşkın bir zaman dilimini kapsayan çok disiplinli bir alan olarak İslâm entelektüel tarihi çalışmalarının en önemli kollarından biri olsa da, hak ettiği ilgiyi gördüğünü söylemek maalesef pek mümkün değildir. Hem İslâm dünyasında hem de Batı'da İslâm bilim tarihine dair çalışmalar on dokuzuncu yüzyıldan bu yana yapılmasına rağmen 1950'li yıllar bu alan için hem kurumsallaşma hem de metodoloji ve ilgi alanına giren konular açısından yeni bir soluğu temsil etmektedir. Bilhassa Kopernik'in, Batlamyus modelinin revizyonu yönünde İslâm astronomlarının ortaya koydukları modellerden haberdar olup olmadığı sorusu yepyeni ve oldukça tartışmalı bir serüveni başlatmıştı. Bundan sonra İslâm bilim tarihçileri, hem ortaya koydukları orijinal çalışmalar hem de yetiştirdikleri öğrenciler sayesinde sadece İslâm biliminin muhtelif alanlarını öğrenmemizi sağlamadılar, İslâm bilim tarihinin kendi meseleleri ve bağlamı ile özgün bir alan olduğunu da gösterdiler.

İslâm bilim tarihi binlerce bilimsel yazma eserin çalışılmayı beklediği henüz “tüke-tilememiş” bir alan olarak yeni araştırmacılara ihtiyaç duysa da, şimdiye kadar oluşmuş literatürün genel bir değerlendirmeye tutulacak seviyede olduğu da belirtilmelidir. 2010 yılında Yale University Press tarafından basılan *Islam, Science and the Challenge of History* isimli eseri ile Ahmad Dallal bu açığı kapatmayı hedeflemiştir. Nitekim kendisi de İslâm bilim tarihi alanında yeni çalışmalara çok ihtiyaç olduğunu, fakat mevcut literatürün belirli düzeyde bir genelleme yapmaya müsait olduğunu söylüyor (s. xi). George Saliba'nın danışmanlığında astronomi tarihi alanında doktorasını tamamlayan Dallal'ın, yirmi yılı aşkın süredir bilim tarihinin hem klasik hem de modern dönemi üzerine çalışmış birisi olarak İslâm bilim tarihinin genel panoramasını sunabilecek isimlerden olduğunu rahatlıkla ifade edebiliriz. Dört ana bölümden oluşan çalışma, 2008 yılında Yale Üniversitesi'nde Terry Lectures kapsamında dört ayrı seminerde sunulan konferansları içeriyor.

Kitabın birinci bölümüne “Beginnings and Beyond (Başlangıçlar ve Ötesi)” başlığını veren Dallal, ilk olarak İslâm biliminin oluşum dönemine dair genel bir değerlendirme sunuyor. Bilhassa Yunan biliminin tercüme hareketi ile İslâm dünyasına nasıl geçtiği

* Doktora Öğrencisi, McGill Üniversitesi, İslâm Araştırmaları Enstitüsü.

ve bunun arkasındaki motivasyonla ilgili genel yorumları özetleyen yazar, Dimitri Gutas ve George Saliba'nın yaklaşımlarını daha önceki dönemde ortaya çıkan oryantalist gelenekten farklılığını vurgulayarak açıklamaktadır. Yazarın da belirttiği gibi, Gutas'a göre Arap-İslâm biliminin yükselişinin temel nedeni, bilhassa Abbâsî halifesi Mansûr döneminden itibaren "emperyal ideoloji"nin benimsenmesi ve bunun için gerekli bilgilerin transferinin yapılma ihtiyacının ortaya çıkmasıdır. Buna karşılık Saliba süreci, sekizinci yüzyıldan bu yana bilhassa Emevî halifesi Abdülmelik döneminde, devletin idarî yapılanmasının "Araplaştırılması" süreci ve bunun için gerekli malumatın tercümesi ile ilişkilendirmektedir. Gutas, yeni bilimin çevrilmesi sürecinde politik astrolojinin önemine de dikkat çekerken Saliba, astrolojinin bilimin gelişiminde bir etkisi olmasına rağmen tercümelerle başlayan yeni sürecin oluşumunda birincil amil durumunda olmadığını savunmaktadır. Dallal ise bu iki tarihinin yorumlarını birleştiren bir yaklaşımla sürecin politik, sosyal ve pratik ihtiyaçlar kadar teorik ve ilmî arayışların da sonucu olarak ortaya çıktığını vurguluyor (s. 14-17). Bu konudaki izahattan sonra Dallal, İslâm dünyasındaki bilimin sosyal ve kurumsal bağlamını ele almaktadır. George Makdisi ve Sonja Brentjes gibi isimlerin görüşlerine atıf yapan yazar, rasathane ve hastaneler örneğinden hareketle İslâm biliminin kurumsal yapısına işaret ederken bilginin hocadan talebeye aktarılan ferdî girişim boyutunun da ihmal edilmemesi gerektiğini vurguluyor. Dallal, medreselerde müspet bilimlerin olup olmadığı hususunu detaylı olarak ele almasa da, feraiz ve mikat gibi hem müspet hem de dinî ilimleri mezceden alanların medrese müfredatlarında yer aldığını belirtiyor (s. 22). Dallal, İslâm biliminin Yunan birikiminden olduğu gibi İran ve Hint bilimlerinden de azımsanamayacak ölçüde beslendiğini belirtmektedir. Daha ilginç bir bilgiyi bizlerle paylaşan Dallal, astronomi alanında elimizdeki en eski yazma nüshanın, *Zicü's-Sind-Hind* adlı Hint kökenli eserin Muhammed b. İbrâhim Fezârî ve Ya'küb b. Târik tarafından yapılan çevirisi olduğunu ifade ediyor (s. 29). Hiç kuşkusuz, İslâm biliminin oluşum ve gelişim sürecinde ortaya çıkan bu melez bilginin (hybridizing knowledge) anlaşılması İslâm tarihindeki bilimsel kültüre dair önemli ipuçları sunacaktır. Dallal, İslâm biliminde Hint ve İran geleneklerinin kurucu etkisine işaret ederek ilk dönem İslâm bilim ve felsefe tarihi çalışmalarının Yunan haricindeki coğrafyalarla etkileşimine daha fazla yoğunlaşması gerektiğini haklı olarak ima ediyor.

Ahmad Dallal, ilk bölümde, astronomi, tıp ve optik alanlarının genel bir panoramasını da sunmaktadır. Fakat bundan daha fazla ilgi çeken alt başlık, İslâm dünyasının yeni bilimleri ihdas etmesi ya da mevcut bilimlere yeni bir formülasyona tabi tutması ile ilgili olanıdır. Örnek olarak cebir, Harezmi tarafından geliştirilen yeni bir alanı ifade etmesi bakımından önemlidir. Bunun yanında, daha önceki gelenekte astronomi ile ilişkisi nispetinde değerlendirilen trigonometriyi ilk defa Tûsî'nin astronomiden bağımsız bir şekilde ele aldığı bir eser yazması, İslâm dünyasındaki bilimsel yaklaşımın bir diğer boyutunu simgelemektedir (s. 39-42). Dallal, bilimin

sadece teorik yönüne değil, pratik ve teknik tarafına da değiniyor. Alan ölçümleri, miras hesaplaması, sulama teknolojisi veya takvim hazırlama gibi alanlar bilimin pratik ihtiyaçlar ölçüsünde de kullanıldığının örnekleridir. Bu bölümün sonunda ise Dallal, İslâm bilim sosyolojisi kapsamında ifadelendirebileceğimiz bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır. Bilimsel bilginin “tüketim tabanının (consumer base)” genişlediğini ve bunun aslında bilimde artan bir profesyonelleşmeyle de ilişkili olduğunu ifade ediyor. Başka bir deyişle, “tam zamanlı (full-time)” olarak belirli bir bilim sahasında ön plana çıkan âlimlerin bulunduğu gibi, bilimle ortalama seviyede ilişki kurmuş olanların da olduğunu ve bunun doğal olarak farklı bilgi türleri ile farklı seviyede ilişki kuran sosyolojik bir yapıyı ifade ettiğini belirtiyor (s. 49).

Kitabın ikinci bölümü, “Bilim ve Felsefe (Science and Philosophy)” başlığını taşımaktadır. Dallal, bilim ve felsefe ilişkisi söz konusu olduğunda şimdiye kadar İslâm entelektüel tarihinin iki zıt yaklaşımla okunduğunu ifade ediyor. Bunlardan ilki, İslâm biliminin teorik bir tarafının olmadığı, Yunan biliminin herhangi bir kavramsal ve teorik katkı sunmadan devamı olduğu şeklinde özetlenebilir. Bu yaklaşım, İslâm biliminin esas itibarıyla pratik yönüne vurgu yapmaktadır. İkinci yaklaşım ise, İslâm astronomi tarihçilerinin vurguladığı üzere, astronomide yaşanan reformların temel motivasyonunun tam da felsefi olduğu şeklindedir (s. 55). Bilim ve felsefe ilişkisinin çok yönlü ve karmaşık bir mevzu olduğundan hareketle Dallal, meseleyi sadece astronomi üzerinden değerlendirmeyi tercih etmekte ve astronomiyi matematik eksenli ele alanlarla onun doğa felsefesi ve metafizik ile ilişkisi nispetinde ele alanlar arasındaki tartışmayı etkileyici bir biçimde bizlere özetlemektedir. Öncelikle Aristotelesçi doğa felsefesi ve Batlamyus astronomisini özetleyen Dallal, İslâm astronomi tarihinin en önemli tartışmalardan birinin Batlamyus’un ortaya koyduğu modellerin Aristotelesçi doğa felsefesi ile uyumlu olmayan hususları içermesinden kaynaklandığını ifade ediyor. Dallal, kendisi de dâhil olmak üzere bilim tarihçilerinin, Batlamyus astronomisine getirilen cevapları şu iki ekol etrafında açıkladıklarını söylüyor: İslâm dünyasının doğusunda hâkim olan matematiğe dayanan ekol ile Aristoteles felsefesine dayanarak ortaya konan ve İslâm coğrafyasının batısında gelişen felsefe merkezli ekol. Dallal, bu reaksiyonlar için biraz daha farklı bir tasnifleme önereceğini söylemektedir (s. 64). Bîrûnî, İbn Sînâ, İbnü’l-Heyssem, Nasîrüddin Tûsî, Kutbüddîn Şîrâzî ve Ali Kuşçu gibi astronom ve filozoflara atıfla mezkur tartışmayı özetleyen Dallal, yeni astronomide ortaya konan yenilik ve epistemolojik tutarlılık (coherence) dikkate alındığında, bilim ve felsefe arasında kavramsal bir ayrışma yaşandığını belirtiyor (s. 99).

Ahmad Dallal, bilim ile felsefe arasındaki ilişkinin anlaşılması için bilimlerin nasıl tasnif edildiğine bakmanın faydalı olacağından hareketle, İbn Haldûn’un *Mukaddime*’deki bilimler tasnifini temel alarak bilim ile felsefe ilişkisine dair yeni bir okuma yapmayı amaçlamaktadır. Özetle söylersek, İslâm entelektüel tarihinde felsefe geleneğinin *akl* kavramsallaştırmasının metafiziğe dayandığını bunun sonucunda da metafiziğin bütün ilimlerin küllî prensiplerini belirleyen yani bütün ilim-

lerin kendisi sayesinde meşruiyet kazandığı bir biçim kazandığını ifade eder. Buna karşılık Dallal, kelam geleneğinde, örneğin Mu'tezile ve Eş'arî geleneklerinde, aklın *felasife* geleneğindeki gibi tanımlanmadığını, pratik ve araçsal olarak tanımlandığını belirtiyor. Dallal, İbn Teymiyye ile İbn Haldûn'un bu konudaki görüşlerine değinir ve İbn Haldûn'un "prosedürel bir akıl" ortaya koyduğunu yani aklın metafiziksel varlığının olmadığını ve bizatihi tarih içerisinde kendini inşa ettiğini vurgular (s. 108). Dallal'a göre bunun sonucunda bilimler, hepsini birleştirici evrensel bir akıl varsayımı ile değil, tam tersine o bilimlerin üretildiği tarihsel ve entelektüel bağlamlara göre şekillenen bir rasyonaliteye göre yürütülmüştür (s. 109).

"Bilim ve Din (Science and Religion)" başlıklı üçüncü bölümde Dallal, öncelikle dinî ve bilimsel bilgiler arasındaki ilişkinin çok yönlü, farklı sosyal ve kültürel bağlamlarda yeniden şekillenen dinamik bir yapıda olduğunu ifade etmekte. Dallal'a göre, bilim ve dini birbirine tamamen zıt gören oryantalist anlayış yanlıştır, fakat birbirleri ile tamamen uyumlu olarak ele almak da problemlili bir bakış açısıdır. Bununla birlikte, İslâm tarihi boyunca sayısız âlimin hem dinî hem de akli ilimlerle uğraşmış olması, dinî ve bilimsel bilginin ne kadar da birbirinin içine geçtiğini ve birbirini şekillendirebildiğini göstermektedir (s. 111). Örnek olarak Saliba'ya atıfta bulunan Dallal'a göre, ilmü'l- heyet (teorik astronomi) denilen alanın ortaya çıkışı, astrolojiye getirilen dinî eleştiriler sonucunda astronomiden ayrılması sonucunda olmuştur (s. 114). Konu ile ilgili sağlıklı genellemeler yapabilmek için dinî ilimlerde bilimsel bilginin nasıl kullanıldığına ve konumlandırıldığına bakmanın gerekli olduğunu söyleyen Dallal, tefsir ve kelam sahalarına yoğunlaşır. Râzî'nin tefsirinden örneklerle konuyu açıklayan Dallal, mevcut felsefi ve bilimsel bilgiye Kur'an'ın yorumlanmasında nasıl başvurulduğunu ilginç bir örnekle ortaya koyar. Bakara suresinin 22. ayetinde yerin insanlar için bir döşek olduğu geçmekte ve Râzî bu ayeti dünyanın hareket etmediği şeklinde yorumlamaktadır. Ona göre, dünya hareket etse idi ya doğrusal ya da dairesel hareket edebilirdi. Doğrusal hareket etmesi durumunda ağır olan yeryüzü insanlardan daha hızlı düşecekti ki, insanların yeryüzünden ayrı olmalarını gerektirecekti. Eğer dairesel dönse o zaman da insanlar yeryüzünün hareketinin tersine hareket ettikleri zaman istedikleri yere ulaşamayacaklardı (s. 124).

Dallal, kelam bahsinde ise yeni argümanlar ortaya koymaktadır. Zaman içerisinde kelamın daha sistematik bir hâle geldiğini ve felsefi tartışmaların bu ilim içerisinde de yer aldığını kabul eden Dallal, Abdulhamid Sabra'nın aksine, kelamın Aristoteles felsefesinin yerine ikame edilen öz (quintessential) bir İslâm felsefesi olarak sistemleştirdiğini kabul etmemektedir. Dallal, Sabra'nın tezine, onun esas aldığı kaynaklardan İcî'nin *el-Mevâkıf*'ini farklı bir okumaya tabi tutarak karşı çıkmaktadır (s. 134). Özetle, kelam ilmindeki ana eğilimi bilimlerin, kökenlerindeki felsefi çerçeve ve metafiziksel varsayımlarla bağlantısını koparmak olarak gören Dallal, okuyucuda modern bir bilim algısı oluştursa da İslâm entelektüel tarihi açısından üzerinde durulması gereken bir argümanı savunur (s. 138). Bu bölümde son olarak nedensellik

(causality) problemine değinen Dallah, Gazâlî örneğinden hareket eder. Burada da farklı bir Gazâlî okuması yapan Dallah, onun amacını doğa bilimlerini, en azından deneysel tarafını ve matematiği metafizikten ayırmak olarak görür (s. 140). Bir diğer deyişle kelamın “İslâmî” bir metafizik empoze etmek gibi amacının olmadığını belirtir (s. 144). Son olarak, İbn Haldûn’a da atıfta bulunan Dallah, onun da bilimle metafizik arasındaki bağı koparanlardan olduğunu ifade eder (s. 144). Dallah, bahsettiği bu sürecin iki sonucunu şu şekilde özetleyerek bu bölümü noktalamaktadır: (1) En önemli etkilerden birini Gazâlî’nin yapması sonucunda bilimsel aktiviteler metafizik söylem ve prensiplerin yükünden kurtarılmıştır. (2) Ortaya çıkan yeni epistemoloji ile, İbn Haldûn’da çok daha belirgin gözüktüğü üzere, bilim kültürel anlamda nötr ve evrensel bir aktiviteye dönüştürülmeye çalışılmıştır (s. 146- 147).

Dallah, kitabın son bölümünü, “Modernitenin Gölgesinde (In the Shadow of Modernity)” başlığı ile modern dönemde İslâm dünyasında bilimin serencamına ayırmıştır. Oldukça çetrefilli ve çok yönlü olan bu meselenin bir bölüme hakkıyla sığdırılabilesini beklemek mümkün değildir. Yine de zor sorulara verilen cevaplar, üzerinde düşünülme ve kritik edilmeyi hak eden bir niteliğe sahip. Dallah, modern bilimin İslâm dünyasındaki serüveninin klasik İslâm bilim kültüründen farklı bir doğaya sahip olduğunu ifade etmektedir. Dallah, bu bölümün başlığının “Düşüş Sonrası İslâm Bilimi” de olabileceğini söyleyerek modern dönem bilimini nasıl okuduğuna dair bir ipucu sunmaktadır. Bu bölümün amacı, İslâm dünyasında bilim adına olmayanları (absences) açıklamaktır. Dallah, bu tartışmaları yapmanın nihai amacının da bilim üzerine modern İslâmî söylemler oluşturulmasına katkıda bulunmak şeklinde ifade etmektedir (s. 150). Böylesi bir mesele ister istemez gerileme (decline) paradigmasının ele alınmasını gerektirir. Dallah, İslâm bilim tarihinde bir gerileme olduğunu kabul etmekle birlikte bunun kültürel veya epistemolojik, yani özsel değil, tarihsel düzlemde belirli sosyal, politik ve ekonomik faktörlerin bir alameti olarak görülebileceğini ifade ediyor (s. 154). Bilimsel aktivitelerdeki görece gerileyişle kozmolojiye olan ilginin yeniden artışı arasında ilginç bir korelasyon olduğunu ifade eden Dallah, geleneksel felsefî kozmolojiden dinî ve tasavvufî kozmolojiye kayan bir ilginin oluştuğunu ifade ederek tartışmaya değer bir argüman ortaya koyuyor (s. 154). Fakat örnek olarak on dördüncü yüzyılda yaşamış Merakeşî’nin sunduğu tasavvuf merkezli kozmolojiyi vermesi, gerilemenin hangi dönem ve bölgelerde gerçekleştiği sorusunu gündeme getiriyor ve daha detaylı örneklerle tartışılmasının gerekliliğini ortaya koyuyor. Dallah, örneğin, Osmanlı İmparatorluğu’nda bilimin on sekizinci yüzyıla kadar devam ettiğini daha sonra yerini Avrupa bilimine devrettiğini de söylüyor (s. 154). Ayrıca, İslâm dünyasındaki bilimsel aktivitelerdeki gerileyişin kolonyalizm ile birlikte düşünülmesi gerektiğini belirtiyor (s. 156). Bazı istatistiksel verilerle bugün İslâm dünyasının bilimsel anlamdaki geriliğini ve yatırım azlığını özetleyen Dallah, İslâm dünyasının modern bilimle ilişkisinin ilk olarak ne zaman ve nasıl gerçekleştiğini Kopernik astronomisi ve Darwincilik örnekleri üzerinden kısaca ele alıyor. Sadece Arap dünyası örneğinden hareket eden Dallah, İs-

lâm dünyasının geneline teşmil edilebilecek düzeyde açıklama yapmıyor. Örnek olarak, Kopernik astronomisinin on dokuzuncu yüzyılda tartışmaya girdiğini söylüyor (s. 162). Hâlbuki İslâm dünyasının Kopernik astronomisi ile tanışmasının İbrahim Zigetvarî sayesinde 1660'lara kadar geriye gittiğini biliyoruz.

Müslüman entelektüellerin modern bilimle alakalı görüşlerine de birkaç örnek üzerinden değinen Dallah, Müslüman entelektüellerin Batı bilimini rahatlıkla kabullemelerinin en önemli sebeplerinden birinin bilimin tarihsel süreklilik içerisinde üretildiği ve bu üretimin herhangi bir kültüre atfedilemeyeceği tam tersine evrensel olarak kabul edilmesi gerektiği şeklinde özetlenebilecek bir yaklaşıma sahip olmalarından kaynaklandığını söylüyor (s. 162). Bununla birlikte modern zamanlarda bilimin bir önceki dönemlerden farkını şu şekilde izah etmesi dikkate değer: Bilimin bir düşünce sisteminden daha çok bir güç aracı olarak görülmesi (s. 162).

Dallah'ın bu bölümde ele aldığı bir başka ilginç alt başlık "Kuran ve Bilim" başlığını taşıyor. Modern dönemde Kur'an'ı bir bilim kitabı gibi gören, modern bilim bulgularını Kur'an'da arayan veya Kur'an'ı modern bilimin işaretçisi olarak algılayan bir akımın ortaya çıktığını ifade eden Dallah, Müslümanların bilimsel aktivite olarak aktif olduğu zamanlarda bilimle dinin "evliliğini (wedding)" sağlama kaygısı yokken, modern dönemde bunun çok önemli bir gündeme dönüştüğünü söylüyor (s. 170). Modern bilimle ilgili Ziauddin Sardar ve Seyyid Hüseyin Nasr'ın görüşlerini kritik eden Dallah, son olarak modern dönemde bilim konusunda İslâmî bir söylem kurmaya çalışanların temeldeki en önemli problemini şu şekilde özetliyor: Tarih konusunda cehalet, tarihe kayıtsızlık veya tarihin açık bir şekilde suistimali (s. 176).

Ahmad Dallah'ın akıcı üsluba sahip kitabı, İslâm bilim tarihinin iyi bir özetini sunması ve ufuk açıcı yeni argüman ve sorular önermesi bakımından hem genel okuyucular hem de bu alanda uzmanlaşanlar için faydalı bir çalışma hüviyetindedir. Bununla birlikte bu kadar geniş bir zaman dilimini bir kitaba sığdırmanın getirdiği kimi sorunları barındırdığını da ifade etmek gerekir. Örneğin, ilk üç bölüm İslâm biliminin klasik dönemi, son bölüm ise modern dönemi ile ilgili, fakat bu iki dönem arasındaki bağlantıyı kuracak, İslâm coğrafyasının Avrupa bilimi ile karşılaşma ve mevcut bilimsel kültürün dönüşüm sürecine tekabül eden erken modern dönemden yok denecek kadar az bahsedildiğini söylemek gerekir. Bunun önemli sebeplerinden birisi, İslâm bilim tarihinin bu dönemi ile ilgili yeteri kadar literatürün henüz oluşmaması görülebilir. Bir başka husus, kitap pek çok konuya eğilmek durumunda kaldığı için bazı konular oldukça kısa ele alınmış. Ayrıca İslâm teknoloji tarihi ile ilgili atıflar da bu alandaki literatürün genelini yansıtmayacak kadar az. Kitabın sonuna kaynakça eklenmemesini ise yayınevine yöneltebileceğimiz bir eksiklik olarak ifade edebiliriz. Nihai olarak, Dallah'ın kitabı sadece mevcut literatürü eleştirel bir gözle değerlendirmesinden dolayı değil, İslâm bilim tarihinin çalışılması gereken alan ve konularına işaret etmesi bakımından da dikkate alınması gereken bir eserdir.